

ทวารวดีต้นกำเนิดแห่งพุทธศิลปะของประเทศไทย

Dvaravati the origin of Buddhist art of Thailand

ชยาภรณ์ สุขประเสริฐ*

Chayaporn Sukprasert

บทคัดย่อ

บทความนี้แสดงถึงความรู้เกี่ยวกับอาณาจักรทวารวดี โดยได้ปะติดปะต่อขึ้นจากผลงานการค้นคว้าของผู้สนใจและนักวิชาการเพื่อแสดงให้เห็นหลักฐานความเป็นมาและร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดี ตลอดจนพุทธศิลปะของประเทศไทยที่ล้วนแล้วได้รับอิทธิพลมาจากอินเดีย ทวารวดีเกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 11 – 16 เป็นชื่อที่ใช้เรียกอาณาจักรทางแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง เป็นอาณาจักรที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมทั้งพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์จากอินเดีย เป็นแหล่งชุมชนขนาดใหญ่ที่มีความเจริญอยู่กันอย่างหนาแน่น นักวิชาการเชื่อว่ามี 3 เมือง ที่เป็นศูนย์กลาง คือ เมืองนครปฐม คูเมืองและอู่ทอง โดยหลวงจีนเหียนจั้ง (ยวนฉ่าง) และหลวงจีนอี้จิง หรือ พระภิกษุอี้จิง ได้กล่าวไว้ในจดหมายเหตุการเดินทางของท่านว่า มีอาณาจักรอันใหญ่โตอาณาจักรหนึ่ง อยู่ในระหว่างเมืองศรีเกษตร (ประเทศพม่า) และอีสานปุระ (ประเทศกัมพูชา) ชื่อโกลโโปติ (ทวารวดี) นักโบราณคดีได้สำรวจพบโบราณสถาน และพระพุทธรูป ที่สร้างตามแบบฝีมือช่างในสมัยราชวงศ์คุปตะของอินเดีย (พ.ศ. 860 – 1150) เป็นจำนวนมากที่นครปฐม และแถบเมืองที่ตั้งอยู่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยาได้แพร่ขยายไปยังภูมิภาคอื่น ๆ ทั้งภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคใต้ จนถึงเมืองนครราชสีมา และเมืองบุรีรัมย์ ได้พบเหรียญเงินที่ด้านหนึ่งมีข้อความจารึกเป็นภาษาสันสกฤตอ่านได้ว่าศรีทวารวดี ศวรปุณยะ ซึ่งแปลเป็นภาษาไทยว่า บุญของผู้เป็นเจ้าของ

* ดร.ชยาภรณ์ สุขประเสริฐ, นักวิชาการอิสระ ,อดีตอาจารย์ประจำวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์.

แห่งทวารวดี ที่เมืองนครปฐม พบที่อำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรีและที่เมืองโบราณบ้านคูเมืองด้วย

วัฒนธรรมทวารวดี นับเป็นวัฒนธรรมแรกสุด จึงอาจกล่าวได้ว่าศิลปะทวารวดีคือ “ต้นกำเนิดพุทธศิลป์ในสยามประเทศ”(MGR, Online) ถือเป็นต้นกำเนิดแห่งอารยธรรมที่เป็นพื้นฐานของอารยธรรมไทยเกือบทั้งหมด นอกจากนี้ยังถือเป็นครั้งแรกที่พระพุทธศาสนาเข้ามาในประเทศไทย จนเป็นศาสนาประจำประเทศในที่สุด

คำสำคัญ : ทวารวดี, พุทธศิลป์, โบราณคดี

Abstract

This article shows the knowledge about the Dvaravati Kingdom by compiled from the research results of interested people and scholars to show background and clue of Dvaravati culture which the Buddhist arts of Thailand has been influenced from India. Dvaravati occurred around the 11th - 16th Buddhist Centuries. Dvaravati is the name to refer the kingdom of the lower Chao Phraya River. It is an empire that has been influenced by both Buddhism and Brahminism from India. It is a large community that has prospered densely packed with 3 cities : NakhonPathom, Ku Mueang and Uthong. Luang Chin Hien Chang (Yuan Chang) and Luang Chine Yi Jing or Monk Eichin said in his archives that there is a great empire in between the Sri Kaset (Burma) and Isanpur (Cambodia) named Tolopoti (Dvaravati). The archaeologists have explored ancient sites the Buddha created by a craftsman during the Gupta dynasty of India (860 - 1150 BC). There are a lot of at NakhonPathom and urban areas located in the Chao Phraya River and northeast direction until NakhonRatchasima and Buriram. In addition, there found a silver coin that on one side with an inscription in Sanskrit. It reads “ Sri Dvaravati

Swarapunya”, which translates into Thai as “Merit of the Lord Dvaravati” which found at NakhonPathom, U Thong district (Suphanburi) and at Kuumueang.

Dvaravati culture is the first culture at here. It is the sunrise of civilization that is the basis of almost all Thai civilizations. It is also the first time Buddhism has entered this country and it is the Thai national religion.

Keywords: Dvaravati, Buddhist art, Archeology

บทนำ

ทวารวดี เป็นชื่อของอาณาจักรซึ่งตั้งอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง (ประมาณพ.ศ.1100-1600) (ปรีชา กาญจนาคม, 2556: 90) นักวิชาการบางท่านกล่าวว่าทวารวดีเกิดขึ้นในลักษณะของอารยธรรมมากกว่าอาณาจักร เป็นกลุ่มวัฒนธรรมกลุ่มหนึ่งที่เกิดขึ้นในประเทศไทย ในช่วงอายุอย่างคร่าวๆ คือตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 จนถึงราว พุทธศตวรรษที่ 16 เป็นช่วงที่เรียกช่วงทวารวดี (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2562 : ศิลปวัฒนธรรม silpa-mag.com) ที่เกิดขึ้นเพื่อผลประโยชน์ทางการค้า เป็นเมืองขนาดต่าง ๆ มีพัฒนาการขยายตัวจากสังคมครอบครัว และสังคมหมู่บ้านมาเป็นสังคมเมืองที่มีชุมชนเล็ก ๆ ล้อมรอบ มีหัวหน้าปกครอง มีศาสนา มีความสัมพันธ์ระหว่างเมืองต่อเมืองหรือรัฐต่อรัฐ เพื่อการค้า มีการค้าขายทางทะเลอย่างกว้างขวาง เพราะมีเส้นทางออกสู่ทะเลมากมาย (ปิยะแสง จันทรวงศ์ไพศาล, 2558: 354) ที่มีการค้าทางบกตั้งแต่อ่าวมะตะมะไปสู่อ่าวไทยผ่านทางเจดีย์สามองค์เป็นกลุ่มเมืองหนาแน่น (เดวิด เค ้วยาจ, 2562: 23) มีความเจริญแผ่ออกไปกว้างขวางครอบคลุมดินแดนที่เป็นภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยในปัจจุบัน ตลอดจนถึงหัวเมืองมอญริมฝั่งทะเลอันดามัน และทวารวดีมีความเจริญรุ่งเรืองอยู่ประมาณ 200 ปี จึงค่อยๆ เสื่อมลงเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 เนื่องจากขอมได้ขยายอิทธิพลเข้ามาถึงบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทำให้ทวารวดีตกอยู่ใต้อำนาจของขอม (दनัย ไชโยธธา, 2543: 30) ทวารวดีตกอยู่ในอำนาจของขอมที่ละเมือง จนกระทั่งถึงราวพ.ศ. 1800 คนไทยในหัวเมืองต่าง ๆ ในแคว้นสุวรรณภูมิ เช่น ลพบุรี อุทอง กาญจนบุรี ราชบุรี

เพชรบุรี ได้ร่วมกันยึดอำนาจการปกครองจากขอมได้สำเร็จ แต่เมืองนครปฐมในขณะนั้นได้กลายเป็นเมืองร้างแล้วเนื่องจากแม่น้ำท่าจีนและแม่น้ำแม่กลองที่ไหลผ่านเมืองทวารวดีได้เปลี่ยนทิศทางใหม่ ไหลผ่านตัวเมืองไม่มากพอที่จะทำอะไรทำนา จนทำให้นครปฐม (ทวารวดี) เป็นที่ดอนขึ้น ผู้คนจึงอพยพย้ายถิ่นไปอยู่ในเมืองอื่น (สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระประชวรสวรรคต <https://docs.google.com/document>) ถึงกระนั้นความยิ่งใหญ่ในอดีตของทวารวดี ก็ยังคงปรากฏให้เห็นร่องรอยความรุ่งเรืองผ่านโบราณคดีให้ได้ศึกษาและสืบค้นไปถึงต้นเค้าของความศรัทธาการยอมรับนับถือพุทธศาสนา พัฒนาการการยอมรับศิลปวัฒนธรรมจากอินเดียได้ ทวารวดีจึงนับว่าเป็นต้นกำเนิดแห่งศิลปะวัฒนธรรมไทย

หลักฐานความเป็นมาของอาณาจักรทวารวดี

การศึกษาค้นคว้าของนักวิชาการในสมัยต่อมาต่างก็ยอมรับว่า ในดินแดนประเทศไทยมีอาณาจักรทวารวดีเมื่อได้พบเหรียญเงิน 2 เหรียญที่โบราณสถานเนินหินใกล้วัดพระประโทนจังหวัดนครปฐม เหรียญเงินทั้งสองนั้น ด้านหนึ่งมีข้อความจารึกเป็นอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤตอ่านได้ว่า “ศรีทวารวดี ศวรปุณยะ” ซึ่งแปลเป็นภาษาไทยว่า “บุญกุศลของพระราชาแห่งทวารวดี” กำหนดอายุจากรูปอักษรได้ว่าอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 การค้นพบและการเผยแพร่อยู่ระหว่าง ปี พ.ศ.2495-2505 (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2547:16) นั่นจึงเป็นสิ่งยืนยันว่า อาณาจักรทวารวดีนั้นมีอยู่จริง

ภาพที่ 1 รูปภาพเหรียญเงิน ด้านหน้า รูปหม้อน้ำ ด้านหลัง มีอักษร อ่านว่า “ศรีทวารวดี ศวรปุณยะ” พบในไทยหลายแห่ง เช่น นครปฐม, สิงห์บุรี ฯลฯ จารึกสมัยทวารวดี รูปภาพและคำอธิบาย จาก

https://www.matichon.co.th/prachachuen/daily-column/news_1088675

ข้อมูล 23 สค.2563

และไม่นานนักก็ได้พบเหรียญที่มีจารึกแบบเดียวกันนี้อีกที่อำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรีและที่คูเมือง จังหวัดราชบุรี แห่งละเหรียญ

หลักฐานอีกอย่างคือบันทึกเอกสารฝ่ายจีน คือ บันทึกการเดินทางของหลวงจีนเหียนจั้ง (เสวียนจั้ง) ที่ได้เดินทางจากจีนไปสืบทอดศาสนาในอินเดีย โดยทางบกในปี พ.ศ.1172 และเดินทางกลับจีนในปี 1188 (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2547: 14) และเช่นกัน หลวงจีนอี้จิง ในราว พ.ศ.1215 ที่ได้เดินทางไปแสวงบุญ ณ อินเดีย ในราวพุทธศตวรรษที่ 13 โดยระบุว่ามียดินแดนที่ชื่อว่า ทวารวดี ที่เพี้ยนมาจากคำว่า To-Lo-Po-Ti อยู่ทางทิศตะวันตกของอีสานปุระ (ประเทศกัมพูชา) และทางทิศตะวันออกของศรีเกษตร(ประเทศพม่า) ที่หมายถึงดินแดนในเขตประเทศไทยในปัจจุบัน (สันติ เล็กสุขุม, 2557:10) ศิลปะทวารวดีวัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกจึงเริ่มในดินแดนไทย

ร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดี

ปัจจุบันร่องรอยเมืองโบราณ รวมทั้งศิลปะโบราณวัตถุโบราณสถานและจารึกต่าง ๆ ในสมัยทวารวดีนี้ ในปี พ.ศ.2506 ศ.ยอร์ช เซเดส์ ได้พบเหรียญเงินอีก 21 เหรียญ ที่ จังหวัดนครปฐม ท่านได้อ่านเหรียญเงินดังกล่าวมีคำว่า โกลโโปตี ตรงกับคำว่าทวารวดี ที่จดหมายเหตุจีนบันทึกเอาไว้ (กรมศิลปากร, 2509: 4) และพบศิลปะโบราณเพิ่มขึ้นอีกมากมาย อาทิได้แก่ กำแพงเมือง คูน้ำโบราณ โบสถ์ วิหาร ธรรมจักร ใบเสมาทวารวดีอีสาน ชิ้นส่วนของสถูป รูปคน รูปเทวดา เครื่องปั้นดินเผา และเครื่องประดับตกแต่งต่าง ๆ (วิรัตน์ พิชญ์ไพบุลย์, 2528 : 188) ประเด็นสำคัญคือร่องรอยได้พบกระจายอยู่ในทุกภาคของประเทศไทยโดยไม่มีหลักฐานของการแผ่อำนาจทางการเมืองจากจุดศูนย์กลางเช่นรูปแบบการปกครองแบบอาณาจักรทั่วไป แต่ชื่อทวารวดีที่เกิดจากหลักฐานที่เป็นเหรียญกษาปณ์ จารึกบนฐานพระพุทธรูปกัณฑ์ มันกระจายไปกว้าง ไม่ได้มีแค่เมืองใดเมืองหนึ่งเท่านั้น มีทั้งที่นครปฐม อุทอง ไปจนถึง อ.ปากช่อง ปัจจุบัน (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2562 : ศิลปวัฒนธรรมsilpa-mag.com) และเซแอม แก้วคล้าย (นิตยสาร ศิลปากร 2534 : 58-68) ได้กล่าวสรุปเกี่ยวกับเหรียญที่พบ ดังนี้

(1.) เหยี่ยงเงิน พบที่ จ. นครปฐม, เมืองอุทอง จ. สุพรรณบุรี, บ้านคูเมือง อ. อินทร์บุรี จ. สิงห์บุรี, และที่อื่นๆ

(2.) จารึกวัดจันทิก อ. ปากช่อง จ. นครราชสีมา

(3.) จารึกทวารกไต (Thvar Kdei ทวารกตี) กัมพูชา

(4.) จารึก Prah Non กัมพูชา

ทวารวดีมีสภาพทางสังคมเมืองในขนาดต่างกันไป มีความสัมพันธ์กันในแต่ละเมือง โดยการค้าขาย ศาสนา และความเหมือนทางวัฒนธรรม มีเศรษฐกิจพื้นฐานทางการเกษตรกรรม มีการค้าขายแลกเปลี่ยนระหว่างเมือง และการค้าขายแลกเปลี่ยนกับอาณาจักรภายนอกกลุ่มเมืองของตนด้วย

ชุมชนทวารวดีเริ่มต้นยอมรับคติความเชื่อทางพุทธศาสนา ฝ่ายลัทธิเถรวาท ให้ความสำคัญในด้านปัญญา ดังจารึกคาถา เย ธัมมาฯ เป็นอักษรปัลลวะ ภาษาบาลีจารึกไว้ที่ถ้ำถ้ำธรรมจักรศิลาหรือจารึกเนื้อความแห่งอริยสัจ (สันติ เล็กสุขุม, 2557: 19) ควบคู่ไปกับการนับถือศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู ทั้งลัทธิไศวนิกาย และลัทธิไวษณพ นิกายในลักษณะผสมกลมกลืนกัน ศิลปะทวารวดีเป็นศิลปะเกี่ยวพันกับพระพุทธศาสนา พบในบริเวณภาคกลางของไทย และพบในอีกหลายจังหวัดด้วย (ตรา ศิลป์ ศิลปะบรรเลง, 2530: 11) ดังที่กล่าวมาแล้ว

หมายเหตุ:- คาถา เย ธัมมาฯ นี้ เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เป็นคาถาคัดมา จากพระวินัยปิฎก มหาวรรค มหาขันธกะ “เย ธัมมา เหตุปภวา เตสํ เหตุ ตถาคโต อาห เตสญจ โย นิโรธ เอว วาที มหาสมโณติ ฯ” แปลได้ความว่า “ธรรมเหล่าใดเกิด แต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติตรัสอย่างนี้”

2. เมืองนครปฐมโบราณ (เมืองพระประโทน หรือเมืองนครชัยศรี) ได้รับการสันนิษฐานว่าน่าจะเคยเป็นราชธานีของอาณาจักรทวารวดีเจริญรุ่งเรืองขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 12 โดยพิจารณาจากการค้นพบเหรียญเงินถึง 2 เหรียญ ที่มีจารึกว่า ศรีทวารวดีศวรปุณยะ ซึ่งแปลว่า บุญของผู้เป็นเจ้าของแห่งทวารวดีเมืองนครปฐมโบราณ

มีความน่าจะเป็นไปได้ เนื่องจากผังเมืองนครปฐมโบราณที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศไทย และมีการพบจารึกภาษามอญที่เก่าที่สุด มีการพบโบราณสถานโบราณวัตถุอย่างมากมาย และโบราณสถานแต่ละแห่งล้วนมีขนาดใหญ่

3. เมืองคูบัว พบร่องรอยของการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชนโบราณตั้งแต่ 4000 ปีมาแล้ว (ธิดา สารยา, 2532 : 40) โดยจะตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้ลำน้ำสายรองที่แยกมาจากแม่น้ำใหญ่ บริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลองตอนล่าง ทางซีกตะวันตกของกลุ่มน้ำเจ้าพระยามีลักษณะเป็นสังคมเกษตร พบเหรียญเงินแบบที่พบจากแหล่งโบราณคดีที่เมืองอุทองเมืองนครปฐม บนเหรียญเงินเหล่านี้มีคำจารึกภาษาสันสกฤตอักษรปัลลวะว่า “ศรีทวารวดีศวรปุณยะ” อีกด้านหนึ่งเป็นลวดลายแบบต่าง ๆ เช่นลายรูปสัตว์หรือสัญลักษณ์มงคล (ณัฐพล บุญอุทิศ, 2546 : 53)

ต้นเค้าการยอมรับพระพุทธศาสนา

ทวารวดีรับเอาวัฒนธรรมจากอินเดียเข้ามาประสมประสาน ส่วนหนึ่งคือรับเอาตัวอักษรเข้ามาใช้ด้วย และพร้อม ๆ กับที่เอาตัวอักษรนั้นสิ่งที่เขารับมาพร้อมกันคือวัฒนธรรม อารยธรรมในมิติอื่น ๆ เช่น ระบบการปกครอง สถาบันพระมหากษัตริย์ เรื่องของพิธีกรรมต่าง ๆ และที่ปฏิเสธไม่ได้คือเรื่องศาสนาพุทธ ดูเหมือนคนทวารวดีจะยอมรับนับถืออย่างค่อนข้างเห็นได้ชัด เมื่อเทียบกับศาสนาพราหมณ์ จะเห็นว่าพุทธศาสนามีปริมาณความหนาแน่นที่มากกว่า (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2562 : ศิลปวัฒนธรรม silpa-mag.com)

จากการพบเมืองโบราณและหลักฐานต่าง ๆ ที่แสดงให้เห็นว่าทวารวดีมีการติดต่อค้าขาย มีความสัมพันธ์กันกับเมืองต่าง ๆ และประเทศต่าง ๆ โดยเฉพาะอินเดีย จึงพบหลักฐานทางศิลปกรรมทวารวดี ที่มีการแพร่กระจายมากในทุกภูมิภาคของ

ดินแดนไทย สถาปัตยกรรมเหล่านั้นล้วนแล้วเป็นงานพุทธศิลป์ที่สร้างขึ้นมาด้วยความศรัทธา ความเชื่อ ความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา อาณาจักรทวารวดียอมรับพระพุทธศาสนาและรับอิทธิพลศิลปะมาจากอินเดียด้วย

เราจึงพบพระพุทธรูปสมัยอมราวดีและพระพุทธรูปสมัยคุปตะ ในหลายพื้นที่ โดยเฉพาะบริเวณเมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองนครปฐม และเมืองคูบัว และยังพบกระจายไปถึงนครราชสีมาและบุรีรัมย์ด้วย ซึ่งทำให้เห็นถึงต้นเค้าการยอมรับพระพุทธศาสนาและแนวคิดคติการสร้างและรูปแบบศิลปกรรมมาจากประเทศอินเดียโดยรูปแบบลักษณะของพุทธศิลป์ที่เด่นชัดและสัมผัสได้ถึงการยอมรับรูปแบบนั้นมา คือ พระพุทธรูปที่ถ่อขันตา เมืองออร์งกาบาด รัฐมหาราษฏร์ ประเทศอินเดีย และการสร้างสถูปเจดีย์ทรงพองน้ำมหาสถูปสาญจี รัฐมัธยประเทศ ประเทศอินเดีย

พุทธศิลปะทวารวดีที่พบในไทย

วิวัฒนาการของศิลปะทวารวดีมักให้ความสำคัญต่อกลุ่มพระพุทธรูปเป็นหลัก เนื่องจากมีการค้นพบเป็นจำนวนมาก ถ้าอนุมานจากตัวโบราณวัตถุ ศิลปวัตถุที่พบ มีความคล้ายคลึงกันในทางรูปแบบกับศิลปะอินเดียที่อยู่ร่วมสมัยกัน คือต่อเนื่องตั้งแต่คุปตะ มาหลังคุปตะ และต่อเนื่องด้วยปาละ แสดงให้เห็นเหมือนกันว่าพุทธศาสนาของทวารวดี น่าจะรับมาจากอินเดีย (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2562 : ศิลปวัฒนธรรม silpa-mag.com) พระพุทธรูปศิลปะทวารวดีโดยทั่วไปมักจะแบ่งกลุ่ม และยุคสมัย ออกเป็น 3 รุ่น (<https://mgronline.com>) คือ

รุ่นที่ 1 (อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 13) จัดเป็นพระพุทธรูประยะแรกของทวารวดีและพุทธศิลปะที่ปรากฏบนแผ่นดินไทย ซึ่งยังคงลักษณะต้นแบบของพระพุทธรูปของศิลปะอินเดียแบบอมราวดี คุปตะ – หลังคุปตะ

รุ่นที่ 2 (อายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 15) พระพุทธรูปมีลักษณะแบบพื้นเมือง เป็นแบบที่พบมากที่สุด

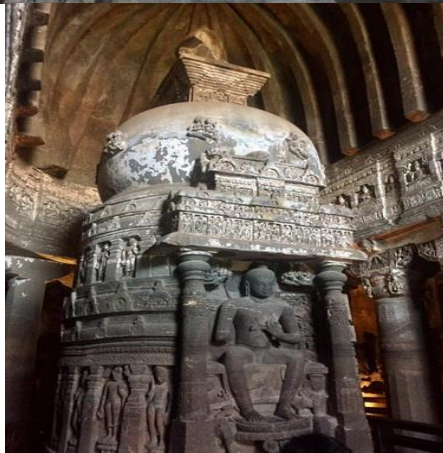
และรุ่นที่ 3 อิทธิพลของศิลปะเขมร (พุทธศตวรรษที่ 16 – 17) จัดเป็นรุ่นสุดท้ายของศิลปะทวารวดี มีอิทธิพลของศิลปะเขมรสมัยบาปวนหรือ สมัยลพบุรี ตอนต้นเข้ามาปะปน

สถาปัตยกรรมสาญจี (Sanchi), อชันตา (Ajanta Caves) สู่ทวารวดี (Dvaravati)

สาญจี (Sanchi) มหาสถูปสาญจี คือสถาปัตยกรรมโครงสร้างหินเก่าแก่ที่สุดในอินเดีย ซึ่งสร้างโดยคำสั่งของพระเจ้าอโศกมหาราช ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 3 แคนกลางของสถูป คือ โครงสร้างอิฐรูปครึ่งวงกลมที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ของพระพุทธเจ้า ด้านบนของสถูปปัก ฉัตรวาลี (ร่มหลายชั้นที่ปักอยู่บนยอดสถูป) ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่บ่งบอกความสำคัญของสถูปนี้ สถูปแห่งนี้จึงสร้างขึ้นเพื่อเป็นการให้เกียรติและที่เก็บรักษาพระบรมสารีริกธาตุ ชุ่มประตู่โตรณะทั้ง 4 ด้านแกะสลักและตกแต่งอย่างหรูหรา และมีราวระเบียงล้อมรอบทั้งสถูป (<https://learningpune.org>. เข้าถึงข้อมูล 23 สค. 2563)

ถ้ำอชันตา (Ajanta Caves) เป็นถ้ำวิหารที่เมืองออรั้งกาบาด รัฐมหาราษฏร์ มีงานพุทธศิลปะทางพุทธศาสนาจำนวนมาก งดงามและเก่าแก่ เป็นศิลปะถ้ำของพุทธสถานในอินเดีย ซึ่งในช่วงแรกๆ ของราชวงศ์สาตวาหนะ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 4-5 เป็นมหาสังฆิกะและถ้ำยุคคุปตะ (เถรวาท) สถวีรวาท พุทธศตวรรษที่ 10-11 วัดถ้ำนี้เริ่มสร้างตั้งแต่ประมาณเมื่อ พ.ศ. 350 โดยพระภิกษุในสมัยนั้นได้ขุดเจาะลึกเข้าไปในภูเขาเพื่อสร้างเป็นวัดเป็นสถานที่สำหรับการปฏิบัติธรรมกรรมฐานเป็นกุฏิ โบสถ์ วิหาร มีการแกะสลักหินเป็นองค์พระ เป็นสถูป เป็นห้องโถงขนาดใหญ่ ถ้ำเรียงตัวต่อเนื่องกันยาวหลายร้อยเมตร บนเชิงเขาสูง ลักษณะเป็นวงโค้งรูปพระจันทร์เสี้ยวมีจำนวนมากถึง 30 กว่าถ้ำ พุทธศิลป์เหล่านั้น ไม่ว่าจะเป็นภาพแกะสลักหินเป็นองค์เจดีย์ สลักเป็นพระพุทธรูป และภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในถ้ำ เล่าเรื่องราวต่าง ๆ ในพุทธประวัติ และชาดกอันนับว่าเป็นต้นแบบของพุทธศิลปะในยุคต่อมาจนถึงปัจจุบัน ภายหลังจากที่พระพุทธศาสนาและเซน ได้เสื่อมถอยลง สถานที่นี้ก็ถูกปล่อยให้ถูกทิ้งร้างจนกระทั่งถูกค้นพบในพ.ศ. 2362 โดยกองทหารอังกฤษเมื่อสองร้อยปีที่ผ่านมา พุทธศิลป์ดังกล่าว

ยังคงอยู่อย่างสมบูรณ์ โดยเฉพาะสถาปัตยกรรมที่ไม่มีการผุกร่อนพังทลายไปเหมือนพุทธสถานอื่น ๆ เพราะทุกอย่างสลักขึ้นจากภูเขาทั้งลูกในพ.ศ. 2527 ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกโดยองค์การยูเนสโก

ภาพที่ 3 รูปภาพถ่าย วันที่ 21 พฤศจิกายน 2561 โดยชยาภรณ์ สุขประเสริฐ
รูปภาพstup พระพุทธรูป และประติมากรรมต่าง ๆ ถ้ำซันตา หมายเลข 26 ที่นับเป็นต้นแบบ
ของ พุทธศิลป์ทวารวดี

stup ในถ้ำมีซุ้มประดิษฐานพระพุทธรูปปางแสดงธรรมประทับนั่งห้อยพระบาท อยู่เหนือบัลลังก์ที่มีสิงห์และช้างแบกพระบาทนั้นมีดอกบัวที่มีนาคสองตนรองรับอยู่ และ โดยรอบของฐานด้านข้างมีการสลักภาพพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ประทับยืน แสดงท่าต่าง ๆ กัน

ภาพที่ 4 รูปภาพถ้ำซันตา หมายเลข 1 วันที่ 21 พฤศจิกายน 2561 โดยชยาภรณ์ สุขประเสริฐ)

ถ้ำซันตา หมายเลข 1

เป็น ถ้ำพุทธมหายาน มีลักษณะเป็นวิหาร ภายในเป็นห้องโถงสี่เหลี่ยม มีเสา
ค้ำเพดานจำนวน 20 ต้นโดยรอบห้องมีคูหาเล็ก ๆ สำหรับพระภิกษุจำพรรษาจำนวน
14 ห้อง

ด้านในสุดของถ้ำมีทางเข้าสู่ห้องบูชา ซึ่งภายในประดิษฐานพระพุทธรูปปาง
ปฐมเทศนา มีบุคคลถือแฉ้จามรและเทวดาหะอยู่เบื้องพระเศียรทั้งสองข้าง องค์พระ
ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร (วัชรปรยางกะ) ฐานของบัลลังก์มีภาพสลักธรรมจักรและกวาง
หมอบ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของการแสดงธรรมจักรกับปวัตนะสูตรแก่ปัญจวัคคีย์ทั้งห้า ณ
ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน

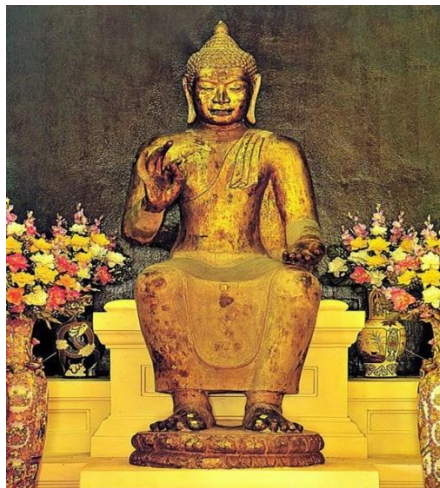
ภาพที่ 5 รูปภาพถ้ำซันตา หมายเลขที่ 2 ถ่าย วันที่ 21 พฤศจิกายน 2561

โดยชยาภรณ์ สุขประเสริฐ

ถ้ำซันตา หมายเลขที่ 2

ภายในมีเสาไม้จำนวน 12 ต้น และมีคูหาสำหรับพระภิกษุจำนวน 10 ห้อง พระพุทธรูปปางปฐมเทศนาในโถงบูชา พระองค์ประทับในท่าขัดสมาธิเพชรฐานของบัลลังก์มีกวางหมอบและภาพสลักธรรมจักร

พุทธศิลปะ ได้แก่พระพุทธรูปปางปฐมเทศนาในโถงบูชา ประทับในท่าขัดสมาธิเพชรฐานของบัลลังก์มีกวางหมอบและภาพสลักธรรมจักร ณ ถ้ำหมายเลข 1, 2 ,26 และถ้ำที่เป็นสถูปบางถ้ำเป็นต้นแบบพระพุทธรูปปางปฐมเทศนาในไทย ดังจะเห็นได้จากหลักฐาน อาทิคือ พระพุทธรูปศิลาขาว หรือ “หลวงพ่อประธานพร” วัดพระปฐมเจดีย์ ประเทศไทย

ภาพที่ 6 รูปภาพพระพุทธรูปศิลาขาว หรือ หลวงพ่อประธานพร

<https://www.thairath.co.th/lifestyle/life/1097685> เข้าถึงข้อมูล 23 สิงหาคม 63

พระพุทธรูปศิลาขาว หรือ หลวงพ่อประธานพร พระประธานในพระอุโบสถของวัดพระปฐมเจดีย์ทำจากศิลาสีขาวประทับนั่งห้อยพระบาท บนบัลลังก์ พระหัตถ์ขวา ปางแสดงธรรม การสร้างพระพุทธรูปดังกล่าวเชื่อว่าเลียนรูปแบบพระพุทธรูป ที่ปรากฏในถ้ำซันตา

ภาพที่ 7 รูปภาพพระพุทธเจ้าประทับนั่งห้อยพระบาท ปางแสดงธรรมตอน “ปฐมเทศนา”
โดย วรณัย พงศาชลาร, <http://oknation.nationtv.tv/blog/voranai/2018/07/29/entry-1>)
เข้าถึงข้อมูล 23 สิงหาคม 63

และงานพุทธศิลปะอีกชิ้นหนึ่งที่แสดงให้เห็น การรับเอาคติความสร้างมาจากศิลปะอินเดีย คือ รูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งห้อยพระบาท ปางแสดงธรรมตอน “ปฐมเทศนา” แท่นหินปูนสลักเก่าแก่ชิ้นหนึ่งในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์ รูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งห้อยพระบาท บนบัลลังก์ พระหัตถ์ขวา ปางแสดงธรรมตอน “ปฐมเทศนา” ตามคตินิยมในนิกายเถรวาท (ลังกา- อานธระ ปัลลวะ - อินเดียใต้) ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 ที่นิยมใช้ภาพพุทธประวัติและชาดกในการเผยแพร่พระศาสนา โดยการสร้างพระพุทธรูปเลียนแบบพระพุทธรูปที่ปรากฏในถ้ำอชันตา

สรุป ได้ว่าศิลปกรรมประติมากรรมระยะแรกของทวารวดีได้สร้างเลียนแบบศิลปะอินเดีย ต่อมาจึงดัดแปลงเป็นฝีมือช่างพื้นเมือง ส่วนใหญ่เป็นศิลาจำหลักและลายปูนปั้น อาทิได้แก่ พระพุทธรูป ซึ่งทำตามอย่างอินเดียเป็นพระพุทธรูปแบบประทับนั่งสมาธิและแบบนั่งห้อยพระบาททั้งสองข้างคล้ายนั่งเก้าอี้ ที่ส่วนใหญ่มักสร้างด้วยศิลา และพบมักเป็นรูปธรรมจักรมีวงกลมขอบอยู่ข้างล่างด้านหน้า พระพุทธรูป มีทั้งสลักจากหินทำด้วยดินเผา และหล่อด้วยสำริด และเสมาธรรมจักร รอยพระพุทธบาท พระพิมพ์ และลายปูนปั้นแสดงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ ส่วนอาคารสร้างด้วยอิฐขนาดใหญ่ และ ศิลาลงประดับลายปูนปั้น

ต่อมาเริ่มมีการผสมผสานอิทธิพลพื้นเมืองจนเป็นแบบเฉพาะของทวารวดี แต่ก็มีธรรมจักรและกวางหมอบ อันแสดงถึงปฐมเทศนาพบคล้ายคลึงกันในเมืองโบราณทุกแห่ง ทุกภาคของไทย ประติมากรรมสมัยนี้ได้รับอิทธิพลอินเดียสมัยอมราวดี และคุปตะ ซึ่งเจริญแพร่หลายทางภาคกลางและตะวันตกของอินเดียระหว่างพุทธศตวรรษที่ 10-11 จนถึงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-13 และยังคงเจริญแพร่หลายอยู่ แต่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 อาจารย์รุ่งโรจน์ ธรรม ตั้งข้อสังเกตว่าวัฒนธรรมทวารวดีกลับมีการหายไป ในพื้นที่ภาคกลางของไทย ดูเหมือนจะมีวัฒนธรรมเขมรเข้ามาแทน เริ่มมีการสร้างปราสาท และการสร้างพุทธรูปหน้าตาแบบทวารวดี การสร้างธรรมจักร และหรือการใช้ตัวอักษรแบบทวารวดีก็ได้หายไปด้วย แต่อย่างไรก็ตามพุทธศิลปะที่ปรากฏในยุคต่อ ๆ มา ก็ยังคงถือคติการสร้างและความศรัทธา เช่นเดียวกับทวารวดี ที่นับว่าเป็นต้นกำเนิดแห่งศิลปะวัฒนธรรมไทย

ภาพที่ 8 รูปภาพ ถ้ำอชันตา หมายเลข 26 ถ่ายเมื่อวันที่ 21 พฤศจิกายน 2561

โดยชยาภรณ์ สุขประเสริฐ)

ถ้ำอชันตา หมายเลข 26

ถ้ำอชันตา หมายเลข 26 ผนังด้านขวาของสลูปมีการจำหลักพระพุทธรูปปางปรินิพพาน ความยาวกว่า 7 เมตร ซึ่งแวดล้อมด้วยสาวกที่อยู่ในอาการโศกเศร้ารวมถึงพระอานนท์ซึ่งเป็นมหาอุปัฏฐากคอยติดตามปรนนิบัติพระพุทธรองค์อย่างใกล้ชิดจนถึงในวันที่พระพุทธเจ้าดับขันธนั่นพระอานนท์ยังไม่บรรลุนิพพาน จึงมีความรู้สึกเศร้า

เสียใจอย่างมากที่ต่อมาภายหลังพระอานนทนั้นสำเร็จอรหันตผลในคืนก่อนการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งแรก

และพระพุทธรูปปางปรินิพพานถ้ำที่ 26 จึงถือเป็นต้นแบบและพัฒนามาเป็นพระพุทธรูปปางไสยาสน์ และพระพุทธรูปปางปรินิพพานในไทย

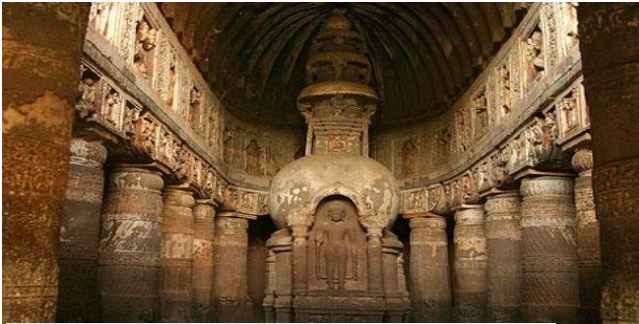
ภาพที่ 9 รูปภาพพระพุทธรูปนอนหินทรายปางสีหไสยาสน์ (

https://www2.nakhonratchasima.go.th/travel_top/detail/5/data.html)

เข้าถึงข้อมูล 23 สิงหาคม 2563

พระพุทธรูปนอนหินทรายปางสีหไสยาสน์

พระพุทธรูปนอนหินทรายปางสีหไสยาสน์ อายุ 1,300 กว่าปี วัดธรรมจักร เสมาราม อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา แต่เดิมพื้นที่บริเวณของวัดนี้เป็นศาสนสถานในสมัยทวารวดี โดยมีโบราณวัตถุที่สำคัญคือพระพุทธรูปปางไสยาสน์ ก่อด้วยหินทรายที่มีความเก่าแก่และใหญ่ที่สุดของประเทศไทย พระพุทธรูปที่สร้างเลียนแบบพระพุทธรูปปางปรินิพพานที่ปรากฏในถ้ำอชันตา

ถ้ำขันตาทหมายเลข 10 เป็นถ้ำแกะสลัก โถงขนาดใหญ่ มีสถูปตรงกลางซึ่งยอดจะเป็นฉัตรขึ้นไปเป็นชั้น ที่เป็นต้นแบบสถูปเจดีย์สมัยทวารวดี

พระสถูปสาณูจี สมัยพระเจ้าอโศกเป็นชั้นรูปทรงโอคว่ำข้างบนทำเป็นพุทธอาสน์ สี่เหลี่ยมตั้งไว้และมีฉัตร

ภาพที่ 10 รูปภาพ สถูปทรงบาตรคว่ำ สมัยทวารวดี และจารึกเขมมมาฯ บนสถูป (<https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/76>) จารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (มหาชน) เข้าถึงข้อมูล 7 พฤษภาคม 2564

สถูปทรงบาตรคว่ำ สมัยทวารวดี สถูปสูง 390 ซม. เส้นผ่าศูนย์กลาง 130 ซม. จารึกเขมมมาฯ บนสถูปศิลาอักษรจารึกอยู่ที่คอระฆัง

ทวารวดี : ต้นกำเนิดแห่งศิลปวัฒนธรรมไทย

พระภิกษุจีนชื่อเหียนจิ่ง (นลินี เหมนิติ, 2514: 6) หรือ ชวนทัง และหลวงจีนอีจิงได้กล่าวไว้ในจดหมายเหตุของท่านว่ามีอาณาจักรอันใหญ่โตอาณาจักรหนึ่งอยู่ระหว่างศรีเกษตร (พม่าปัจจุบัน) และอีสานปุระ (กัมพูชาปัจจุบัน) ชื่อว่า โถ-โล-โป-ติ (To-Lo-Po-Ti) (บังอร ปิยะพันธุ์, 2537 : 35) ท่านได้เรียกชื่อนี้ตามสำเนียงชนพื้นเมือง และในปี พ.ศ.2427 นายเซมมวลปิล (Samuel Beel) เมื่อเป็นคนแรกที่กล่าวคำว่าอาณาจักร โท-โล-โป-ติ และโดยเชื่อว่าเป็นดินแดนประเทศไทยในปัจจุบัน (นลินี เหมนิติ, 2514 : 2-3)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงใช้คำว่า “ทวารวดี (Dvaravati)” มากำหนดอายุโบราณวัตถุ โบราณสถาน ซึ่งได้รับอิทธิพลของอินเดียหลายสมัย อิทธิพลของอินเดียที่เห็นได้ชัดเจนคือศิลปะสมัยราชวงศ์คุปตะอายุราวพุทธศตวรรษที่ 10-11 และสกุลศิลปะสมัยหลังคุปตะ (Gupta Period) อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 และสมัยปาละเสนะ (Pala Sena Period) อายุราวพุทธศตวรรษที่ 14-17 มาสร้างสรรค์งานทางด้านศิลปะที่เรียกว่าศิลปะทวารวดีที่ราบลุ่มภาคกลางของไทยขึ้นระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-16 (กรมศิลปากร, 2509 : 23-25) นอกจากนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงให้ข้อสังเกตว่า ประชาชนทวารวดีได้รับการศึกษาดี เรียนภาษามอญ สันสกฤตและบาลี นับถือพุทธศาสนานิกายหินยาน ประชาชนมีเสรีภาพที่นับถือศาสนาใดก็ได้ ทวารวดีมีความเจริญสูงสุดด้านวัฒนธรรม สถาปัตยกรรมส่วนใหญ่เป็นการสร้างเจดีย์ สถูปและพระพุทธรูป สถูปที่มีองค์ระฆังคว่ำอยู่ตรงกลางและสร้างเป็นยอดแหลมมีแผ่นกลมวางซ้อนกันขึ้นบนยอดมีลูกแก้วซึ่งเป็นสถูปแบบมหายาน (ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา, 2559 : 102-103) และการสร้างพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทบนบัลลังก์ พระหัตถ์ขวาปางแสดงธรรม และอีกปางหนึ่งที่นิยมคือพระพุทธรูปปางปรินิพพาน พระพุทธรูปปางสี่ไสยาสน์

บทสรุป

ทวารวดีเป็นกลุ่มวัฒนธรรมกลุ่มหนึ่งที่เกิดขึ้นในประเทศไทย ช่วงอายุคร่าว ๆ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งศูนย์กลางทวารวดีอยู่ที่เมืองนครปฐม เมืองอู่ทองและคูบัวที่อาจมีการเคลื่อนย้ายไปได้เรื่อย ๆ ตามแต่ที่ว่าผู้ปกครองเมืองไหนจะขึ้นมามีอำนาจมากกว่ากัน

ทวารวดีกระจายอารยธรรมออกไปเป็นวงกว้าง มีทั้งที่ นครปฐม อู่ทอง คูบัวไปจนถึงนครราชสีมา และบุรีรัมย์ จะพบหลักฐานทางโบราณคดีเป็นเหรียญ หรือการจารึกบนฐานพระพุทธรูป หรือแม้แต่การสร้างพระพุทธรูปในลักษณะรูปแบบของศิลปะอินเดีย การสร้างสถูปและใบเสมาทวารวดีอีสาน นอกจากนั้นยังมีหลักฐานที่เป็นบันทึกของพระภิกษุจีน ที่ท่านไ่เถียงชื่อดินแดนที่อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย ว่ามีนามประเทศอะไรบ้าง ดินแดนอะไรบ้าง แต่ออกเสียงเป็นสำเนียงจีน ปรากฏว่าบ้านเมืองที่เขาเรียกว่า “โถ-โล-โป-ติ” อยู่ในจังหวัดที่น่าจะอยู่ในพื้นที่ของประเทศไทยพอดี

วัฒนธรรมทวารวดี นับเป็นวัฒนธรรมแรกสุด อันถือเป็นต้นกำเนิดแห่งศิลปวัฒนธรรมไทย เพราะทวารวดีได้รับอิทธิพลมาจากอินเดีย ทั้งวัฒนธรรม คติความเชื่อและรูปแบบพุทธศิลปะ การยอมรับนับถือพุทธศาสนา มีการใช้ภาษาบาลีสันสกฤต ทวารวดีเริ่มเสื่อมลงราวปลายพุทธศตวรรษที่ 16 เมื่ออิทธิพลวัฒนธรรมแบบเขมรโบราณจากประเทศกัมพูชา ที่มีคติความเชื่อทางศาสนาและรูปแบบศิลปกรรมที่แตกต่างออกไปเข้ามาแทนที่ แต่ก็ยังมีฐานรากสถูปและโบราณวัตถุจำนวนมากที่แสดงถึงอารยธรรมทวารวดีที่คงงามเจริญรุ่งเรืองให้เห็นอยู่ในปัจจุบัน

เอกสารอ้างอิง

กรมศิลปากร. (2509). *โบราณวิทยาเมืองอู่ทอง*. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

ชะเอม แก้วคล้าย. (2534). ศรีทวารวดี . *ศิลปากร*, 34(2), 58-68.

เพ็ญพะนอ พ่วงแพ. (2560). ร่องรอยหลักฐานสมัยทวารวดีในเมืองนครปฐม. *วารสาร*

อินทนิลทักษิณสาร มหาวิทยาลัยทักษิณ, 12(1), 207-235.

- นลินี เหมนิธิ. (2514). *นำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์*. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- ณัฐพล บุญอุทิศ. (2546). *พระมหาเจดีย์และพิพิธภัณฑ์ชุมชนบ้านคูบัว จังหวัดราชบุรี* (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต). กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- दनัย ไชโยธธา. (2543). *พัฒนาการของมนุษย์กับอารยธรรมในราชอาณาจักรไทย*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- เดวิด เค วัยอาจ. (2562). *ประวัติศาสตร์ไทยฉบับสังเขป (Thailand: A Short History)*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : ศูนย์หนังสือจุฬา.
- ตราศิลป์ ศิลปะบรรเลง. (2530). *การศึกษาเครื่องประดับทวารวดี ภาคกลาง* (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต). กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- วิรัตน์ พิษณุไพบูลย์. (2528). *ความเข้าใจศิลปะ*. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.
- ธิดา สาระยา. (2532). *(ศรี) ทวารวดี:ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ*. กรุงเทพฯ : อักษรสัมพันธ์.
- ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา. (2559). *ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้*. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- บงอร ปิยะพันธุ์. (2537). *ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้*. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- ปิยะแสง จันทรวงศ์ไพศาล. (2558). *ศิลปะอาเซียน*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปรีชา กาญจนาคม. (2556). *โบราณคดีเบื้องต้น*. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2547). *ศิลปะทวารวดี วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.
- สันติ เล็กสุขุม. (2557). *ประวัติศาสตร์ศิลปะไทย (ฉบับย่อ)*. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- วรณัย พงศาชลากร. *พระพุทธเจ้าประทับนั่งห้อยพระบาท ปางแสดงธรรมตอน “ปฐมเทศนา”*. สืบค้น 23 สิงหาคม 63 จาก <http://oknation.nationtv.tv/blog/voranai/2018/07/29/entry-1>

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2562). ศิลปวัฒนธรรมทวารวดี. สืบค้น 7 พฤษภาคม 2564

จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_36408

MGR Online. (2552). “ศิลปะทวารวดี” ต้นกำเนิดพุทธศิลป์ใน สยามประเทศ

สืบค้น 7 พฤษภาคม 2564 จาก

<https://mgronline.com/travel/detail/9520000090365>

พระพุทธรูปนอนหินทรายปางสี่หยาสน์. สืบค้น 23 สิงหาคม.2563.จาก

https://www2.nakhonratchasima.go.th/travel_top/detail/5/data.html

พระพุทธรูปศิลาขาว หรือ หลวงพ่อประธานพร. สืบค้น 23 สิงหาคม.2563.จาก

<https://www.thairath.co.th/lifestyle/life/1097685>

เหรียญเงิน รูปหม้อน้ำ. สืบค้น 23 สิงหาคม 2563 จาก

https://www.matichon.co.th/prachachuen/daily-column/news_1088675

Ajanta & Ellora, caves of Ancient India. Published by Mittal Publications.

Printed at Pritha Offsets (P)Ltd.

Ellora Ajanta. Megha Publication, Guide Book with Map & Colour Pictures of

Ellora Ajanta a world heritage.